

Úvodem

Reformnímu úsilí Pražského jara 1968 předcházelo několik let odborných analytických prací vědeckých týmů ekonomů, sociologů, právníků, sociologů a právníků politologické orientace, historiků a dalších odborníků. Situace dnešní sociální změny je odlišná. Snad s výjimkou ekonomů, k nimž můžeme řadit i práce prognostiků, jsou současné změny sociálního a politického systému realizovány bez obdobných analýz. Většina společenskovědních oborů, zdecimovaných a kompromitovaných, mlčí. Potřebné analýzy chybí a ani v optimálním případě mobilizace dostupných a použitelných sil je nelze připravit v takovém termínu a kvalitě, aby podstatněji ovlivnily ty sociálně politické změny, zejména jejich směřování, které je nutné různými legislativními akty iniciovat v nejbližších dnech, týdnech a měsících.

Některé kvalitní práce, které vznikly v několika posledních letech, však zřejmě pod vlivem panujícího sociálního klimatu nevstoupily do vědomí širší odborné veřejnosti a na svou příležitost teprve čekají.

Přestože postrádáme jak propracovaný pojmový aparát pro nadcházející změny, tak objektivní analytické podklady pro reflexi právě se artikulujících tendencí, potřeb a zájmů hodných vstupu do arény demokratického politického systému naší státní společnosti, které jej budou v příštích letech formovat, musíme učinit pokus o podobnou formulaci alespoň hypoteticky. Vycházíme přitom z reflexí empirických daností více či méně zobecnitelných, z některých poznatků a hodnocení možností přechodu od totalitního systému k systému demokratickému, formulovaných v analýzách předcházejících Pražskému jaru a částečně i z obecně platných předpokladů a podmínek fungování demokratických státních společností vůbec.

Výchozí stav

1. Kontradikce nebo kontinuum?

Totalitní a demokratický politický systém jsou v našem povědomí a dnešní publicistice fixovány jako kontradikce. Z hlediska toho, v čem jsme žili a žít nechceme, na rozdíl od toho, v čem žít chceme, nepochybně o kontradikci jde. Z hlediska možností přechodu od jednoho systému k druhému, ale i od druhého k prvnímu, je věc složitější a otevřená natolik, nakolik je a bude politický život a politika procesem, činnou stránkou dějin, o nichž Hegel soudil, že jsou obvykle takovým výsledkem střetání plurality sil, jehož spíše nikdo z aktérů dosáhnout nechtěl. Z tohoto hlediska máme co činit s kontinuem charakteristik, v němž krystalizují jednotlivé typy politických systémů. Naše kontinuum je charakterizováno těmito typy:

1. politická (liberální) demokracie,
2. sociální demokracie,
3. totalitní demokracie,
4. totalitarismus levý,
5. totalitarismus pravý.

Přechod od demokracie k oligarchii či diktatuře je snadnější a v dějinách frekventovanější než přechod od oligarchie k demokracii. To vypovídá o tom, že demokracie je systém s relativně choulostivým organismem, o tom, že tento organismus může fungovat a rozvíjet se poměrně v úzkém intervalu vnitřních a vnějších podmínek, které musí být nadto ještě vzájemně instrumentovány a vyladěny.

Základní sociální souvislost (podmínka), která pro naše aktuální potřeby umožní strukturovat problém kontinua totalitního a demokratického systému jako řešitelnou úlohu, je lidská potřeba svobody a rovnosti, jejich naléhavost a vztah v konkrétní společnosti, artikulovaný mechanismy politického života.

2. Demokracie politická a demokracie sociální

Od prvních demokracií městských států se v politice vzájemně sváří občanské postoje reprezentující demokracii sociální, společenskou. Podstatou tohoto sváru je konflikt svobody všech s rovností všech, jako kategorií, které se v politických dějinách donedávna vzájemně vylučovaly.

Dostatečnou podmínkou pro demokracii politickou jsou občanské svobody zahrnující mechanismy výběru a znalost prvků výběru, respektování stran a osobností opozice a stejná práva vládnoucích i opozice ve svobodných volbách. Demokracii sociální šlo vždy spíše o rovnost než o svobodu, spíše o rovnost v materiálních statcích, než rovnost ve svobodě. Šlo většinou o odstranění vykořisťování, o sociální péči, o nahrazení nejistot jistotami apod. Tato tendence zesílila zejména v masové společnosti.

Cílem všech demokracií politických bylo poskytnout každému takovou svobodu, jaká byla možná v rámci hmotných podmínek dané společnosti, determinujících určitou sociální nerovnost. V závislosti na charakteristikách sociální struktury, charakteru její konfliktnosti, vývojové dynamice a v závislosti na okolí politické demokracie dané státní společnosti, bylo více či méně obtížné, případně i nemožné, udržet rovnováhu obou tendencí, tj. udržet politickou demokracii. Institucionalizace zájmů v systému politického stranictví umožňovala v období krizi demokracie masovým rovnostářským politickým stranám v politické demokracii akcentovat demokracii sociální, přesvědčivě získat moc, upevnit svůj vládní systém, případně i jako systém jedné strany a změnou souboru pravidel vytváření státní vůle změnit státní zřízení směrem k totalitarismu.

Úpadek politické demokracie vždy spočíval v oddělení demokracie sociální od demokracie politické některou politickou silou státní společnosti a v získání nadvlády demokracie sociální nad politickou, formální demokracií.

3. Totalitarismus

Stručně zde zprostředkujeme jako charakteristiky [Mlynář 1983: 13–18]:

a) Úplné splnutí politické a ekonomické moci. Politická moc převzala regulační funkce kapitálu a trhu v ekonomickém reprodukčním procesu. Ekonomické vztahy neumožňují žádné sociální skupině existovat mimo direktivy politické moci.

b) Závislost sociálního postavení společenských skupin a jednotlivců na politické moci. Sociální jistoty, distribuce statusu, výhody a privilegia jsou závislé na preferencích politické moci. Politická moc je schopna svým rozhodnutím měnit postavení celých sociálních skupin.

c) Koncentrace moci v rukou aparátu komunistické strany a centralizace rozhodovacích procesů. Vedle formální, právně regulované struktury orgánů moci je vytvořena struktura center absolutní moci právem neregulovaná na půdě komunistické strany (řídící aparát).

Neplatí pro ně žádná omezení plynoucí z principu dělby moci, nejsou odpovědna nikomu kromě vlastní hierarchie uvnitř strany. Žádnou významnější funkci v kterémkoli úseku společenského života nemůže zastávat nikdo bez souhlasu těchto center moci (nomenklatura = seznam funkčních míst od ministerstev až po podniky).

d) Institucionalizovaný politický systém nezabezpečuje důležité zpětné vazby, neumožňuje prosazovat strukturu potřeb a zájmů společnosti. Tomu je přizpůsobena volební procedura i organizační struktura společnosti jako systém výkonu rozhodnutí přijatých centrem.

e) Masový politicko-policejní teror jako nástroj zabezpečení reprodukce těchto ekonomických, sociálních a politických vztahů. Nezřídka se vymykal kontrole strany a skupiny či jednotlivců, kteří jím vládli a s jeho pomocí si zajišťovali pozice v centrech moci ve straně.

f) Informační izolace společnosti a tím zabezpečení vysoké míry manipulovatelnosti společnosti, dosahovaná prostřednictvím:

- cenzury všech šířených informací,
- znemožněním interakcí mezi skupinami a jednotlivci, které by se vymykaly oficiální kontrole (zrušení svobody shromažďování, pohybu, cestování),
- nastolení takových vztahů, kdy lidé nemohou získat jiné než státem kontrolované informace o výsledcích své vlastní činnosti.

g) Předepsaný způsob myšlení monopolní ideologii s obecně formulovanými, přijatelnými cíli (sociální spravedlnost, beztrždní společnost, osvobození člověka od bída a vykořisťování, odumření státu a násilí, vylovení války).

h) Přesvědčení o výlučnosti a nadřazenosti daného politického systému.

4. Levý totalitarismus

Na základě podrobných premis a analýzy sociální stratifikace československé společnosti 1967 [Machonin 1969] jsme formulovali hypotézu o povaze tehdejšího státního zřízení jako totalitarismu levého, jako totalitní demokracie [Talmon 1965].

Levý totalitarismus odstranil politickou demokracii absolutizací rovnosti. Liberální politická demokracie ve své tradici pojímá politiku jako záležitost pokusu a omylu a na politický systém pohlíží jako na pragmatický nástroj lidské vynalézavosti, duchaplnosti a spontánnosti. Totalitní demokracie vychází z předpokladu dosažitelnosti úplné pravdy v politice, v jejím jménu mesianisticky predestinuje lidem i společnosti uzavřený plán existence. Uznává pouze jeden výměr lidské existence, politický. Nerozlišuje různé sféry sociálního a soukromého života a ruší tím i původní samotný výměr politiky.

Obě koncepce vyzdvihují hodnotu svobody. Liberální spatřuje její podstatu ve spontánnosti a nepřítomnosti donucení, v možnosti volby, druhá věří ve svobodu dosažitelnou realizací univerzálního kolektivního cíle na základě poznané nutnosti. Paradox totalitního pojetí svobody vystihuje otázka, zda je lidská svoboda slučitelná s uzavřeným plánem existence, a to i v případě, že by takový model mohl zaručit maximální sociální spravedlnost a jistotu. Levý totalitarismus odpovídá paradoxně ano.

5. Pravý totalitarismus

Jestliže jsme prvních dvacet let panství KSČ tehdy pojali spíše jako levý totalitarismus, čemu odpovídá druhé dvacetiletí jejího panství, tzv. reálný socialismus? Logika vytvářeného kontinua našeho interpretačního schématu napovídá: totalitarismus pravý.

Obě totalitní koncepce se podstatně liší pojetím člověka. Levý totalitarismus v podstatě proklamuje dobrotu a zdokonalitelnost člověka determinovaného sociálními podmínkami. Totalitarismus pravý deklaruje zkaženost, slabost a nedůvěryhodnost člověka jako příslušní-

ka určité rasy nebo národa, bez možnosti nápravy. Obě koncepce uznávají nutnost násilí. Levý totalitarismus proklamuje užívání moci k urychlení pokroku a dosažení harmonické, humanitní, např. komunistické společnosti. Pravý totalitarismus užívá moci k realizaci mimohumanitních nebo nadhumánních ideálů: hlásá ideál překonání člověka, nadčlověka, vyvolenou rasu, národ a předurčené panství nad ostatními. Výchozím bodem levého totalitarismu je člověk, jeho poslání, spása, východiskem pravého totalitarismu jsou kolektivní hromadné podstaty jako je stát, národ, rasy [Talmon, 1965].

Levý totalitarismus, komunismus, odstraňoval politickou demokracii, aby nastolil demokracii společenskou, sociální, fašismus, pravý totalitarismus ji odstraňoval, aby zabránil uskutečnění demokracie sociální. Cíle byly protikladné, výsledky naopak totožné.

Násilné restaurování socialismu sovětského typu cizími armádami vytvořilo v roce 1968 novou situaci. Všechny dosavadní více či méně otřesné svorníky legitimacy a sociálního souhlasu byly naprosto kompromitovány a do budoucna zcela neúčinné.

Vztahuje se to jak na případné ideologické legitimování systému tzv. reálného socialismu humanitními principy levého totalitarismu, tak na původní, historickou legitimitu nesenou rovnostářskými hesly levého překonání krize politické demokracie, přibarvené slovanským citěním malého ohroženého národa k vítězné slovanské velmoci.

Místo rovnostářské ideologie, koketující s hesly „přímé socialistické demokracie, jakou dějiny ještě nepoznaly“, reálný socialismus po masové nucené mobilitě celých skupin populace, zejména inteligence, nastolil „obleženou“ [Zeman 1989], kastovní společnost se dvěma výraznými sociálními ghety, jedním na jejím vrcholu, druhým na spodku.

Namísto humanitního ideologického svorníku levého totalitarismu byla dosažena ideologie mimohumanitní, nadnárodní, kolektivistická, idea internacionalismu, vůči němuž je vůle obecná, národní a státní zcela nesuverénní.

Specifikou dvacetiletí pravého totalitarismu reálného socialismu bylo, že vlastně nemohl mít žádnou ideologii v pravém smyslu slova a sociální konsensus musel zakládat na strachu a lži.

Každá společnost jako autoregulativní systém musí dostávat neomezený tok tří druhů informací: o vnějším světě, z minulosti, s širokým rozsahem vyvolání a kombinací, a o sobě samé a svých částech. Při přerušení kteréhokoli z těchto tří toků se společnost promění v krácející mrtvolu. Ztratí kontrolu nad svým vlastním chováním [Deutsch 1969]. Společnost reálného socialismu se odříkala všech tří druhů informací. Byla v tomto smyslu živou mrtvolou celých dvacet let.

Zvláštní atmosféru tohoto období, kdy „moc rezignovala na vše kromě své vlastní sebezáchovy“, sugestivně ve své esejí popisuje Václav Havel. Pro naše první období připouští ještě existenci příběhů, i když hrůzných, ve druhém období „revoluční étos a teror vystřídala tupá nehybnost, ztichl zpěv naděnců i křik mučených, násilí si obléklo rukavičky . . . a přestěhovalo se do kanceláří anonymních byrokratů“, nastoupilo „jakési podivné, kolektivně smrtící a umrtvující sociální a historické znicotnění“, „smrt ne-dění, ne-příběhu, ne-života, ne-času“ [Havel 1987].

6. Úskaltí svobody a rovnosti

Dosavadním výkladem jsme podali obecný hypotetický konceptuální rámec pro strukturování problému totalitarismu a jeho překonávání v naší společnosti. Konstatovali jsme, že mezi demokracií a totalitarismem existuje spíše kontinuum než diskontinuum a identifikovali příčinu masového pokušení přechodu od politické demokracie k levému totalitarismu. Jako základní sociální souvislost, determinantu tohoto přechodu jsme identifikovali vztah svobody a rovnosti ve společnosti a jeho akcenty. Hypoteticky jsme vymezili dvě etapy totalitarismu

československé státní společnosti, 1948–1968 jako období totalitarismu levého, 1969–1989 jako období totalitarismu pravého, jako slepou uličku „sociálního a historického znicotnění“ a uzavření sociální struktury kastovními charakteristikami.

Z vymezení problému je zřejmé, že náš dnešní přechod od totalitarismu k demokracii má před sebou „úskalí“ svobody a rovnosti. Na tom, jaký poměr zaujmeme ke svobodě a rovnosti, co budeme akcentovat záleží, jakou cestou se budeme ubírat a kam dojdeme. Nepochybně na této cestě existují propady k demokracii totalitní; měli bychom je evidovat. Pravděpodobně na ní existují i bludné kořeny, schopné dříve či později nás vrátit zpět. Mohl by to např. být volební zákon na bázi poměrného zastoupení politických stran při existenci masové KSČ, obtížích přechodu, obecně sdíleném snu o sociální rovnosti a obav z nejistot spojených se svobodou. A docela brzy staneme na rozcestí cest k demokracii politické a demokracii sociální, mezi nimiž budeme muset permanentně volit i v budoucnosti. Co nejdříve bychom měli spočítat, jak jsme na kterou cestu vybaveni, evidovat, jakou výbavu která cesta vyžaduje, a některou z cest po řádné diskusi zvolit jako cíl i se všemi jeho parametry.

Cílový stav: demokracie informatizované společnosti.

Po strukturování východiska sociální změny je účelné pokusit se o strukturování cíle a z obou formulací odvodit možné souvislosti přechodu od jednoho k druhému.

Jako cílový ideální typ použijeme nikoli zcela nereálnou vizi demokracie XXI. století ve vyspělých zemích, která byla formulována v posledních letech. Tyto vyspělé země disponují stabilní tradicí politické demokracie se vším, co k tomu patří, včetně vyspělé ekonomiky a technologie. Zdá se, že právě díky dalšímu technologickému rozvoji mohou vyspělé země uvažovat o možnosti přímé demokracie fungující v moderních státních společnostech, o myšlence, která by ještě před několika lety byla dokladem naprosté neznalosti věci a směšného diletanství.

7. Komunikační revoluce

Nové informační technologie, telekomunikace a komputery, mění zejména od 80. let dvacátého století život a fungování nejvyspělejších i řady rozvojových zemí všestranněji, hlouběji a rychleji, než veškerý dosavadní vědeckotechnický rozvoj. Vznikají informatizované společnosti. Základ nové informační technologie se někteří autoři snaží postihnout novým termínem „communications“ [Cornish 1983], který vystihuje výraz „komunikace prostřednictvím počítače“. Komunikace prostřednictvím počítače je rychlejší, kvalitnější, úspornější a může být simultánní. V nejbližší době je očekáván nástup komunikační technologie blížící se „mokré“ inteligenci lidského mozku schopností vizuálního vnímání a hlasové komunikace. Tento vývoj by byl počátkem zrušení dosavadního rozdílu v informačních technologiích (psací stroj, televize, film, rozhlas, telefon a různé techniky zvukových a obrazových záznamů) a jejich vzájemné zaměnitelnosti. Rozvoj směrem k informatizované společnosti je chápán jako explozivní znásobení komunikačních kanálů, nikoli pouze jako výroba informací. Základním technicko-technologickým předpokladem nástupu k informatizované společnosti je stav telefonizace společnosti a její databáze. Nejzaostalejší z evropských industriálních zemí je v tomto směru Itálie [Cesareo 1985].

8. Strukturální proměny společnosti

Průmyslová revoluce vytvořila společenskou schopnost používat velké objemy mechanické energie. Informační komunikační revoluce vytváří společenskou schopnost mimořádného šetření a účelného vynakládání energie a materiálů. Vzájemná substituce jednotlivých druhů kapitálu, zejména informačního a energetického, je základem růstu společenské produktivity vyspělých zemí. Přibližně od 70. let, kdy započal nástup těchto procesů, dochází v zemích, které tento trend iniciovaly nebo zachytily k 15 až 30procentnímu zvýšení produktivity a k základním, hlubokým strukturálním změnám a sociálním proměnám. Vedoucí zemí jsou USA následovány Japonskem a vyspělými evropskými zeměmi. Katapultovány tímto směrem jsou rozvojové země: Brazílie, Jižní Korea, Tchajwan, Singapur, Alžír, Nigérie. Rozvoj informatizace přitom může vyvolat silné disproporce ve všech oblastech, jak mezi jednotlivými společnostmi, tak uvnitř společností. Informačně bohatá odvětví se budou vyvíjet rychleji než informačně chudá odvětví a země. Největší koncentrace databank se dnes vyskytuje v USA. V roce 1970 se polovina veškeré zaměstnané populace USA zabývala vytvářením informací a operováním s nimi, tj. více lidí, než bylo zaměstnáno současně v zemědělství, průmyslu a službách. Koncem století to má být již 66 % všech pracujících. Je to ovšem světová specifika USA. Ostatní země, včetně evropských, jsou nuceny opatřovat si informace z amerických databází, dokonce i informace týkající se jich samotných.

9. Pluralita a individualizace

Rozvoj telematiky a komunikace prostřednictvím computerů vyvolá decentralizaci dosavadních centralizovaných masových komunikačních prostředků v pluralitě jednotlivců a skupin. Decentralizace tisku, rozhlasu a televize, doprovázená obousměrnými televizními linkami dovolí komunikaci diváků a programy, vstupy do vysílání. Komputerované sítě umožňující vzájemnou komunikaci účastníků existující v USA již od 70. let [Turoff 1978], vyvolávají i nové způsoby výroby a šíření tiskovin v pluralitě miničasopisů, vysílačů a přístupu k informacím mezinárodně.

Lze očekávat, že rozvoj komunikační technologie promění dosavadní masovou výrobu individualizovanou, prostřednictvím zpětných vazeb k odběrateli umožňujících na bázi variantních programových výrobních modulů zásah zákazníka přímo do výrobního procesu a ovlivnění vlastností výrobku v určitých parametrech [Toffler 1983].

Změní se charakter práce a vzdělání, které bude možné vykonávat doma u terminálu, změní se postupně celý životní styl společnosti. Předloňská polemika T. Forestera o mýtu elektronického cottage (elektronizované pracoviště doma) s Ilisem [Forester 1988] sice ukazuje, že reálný vývoj ve vyspělých zemích bude v tomto směru možná pomalejší než vlastní technologické možnosti těchto zemí, pomalejší než optimističtější Tofflerův projekt ve Třetí vlně. Ukazuje se však, že bariéry nejsou povahy technické, ale spíše sociálně psychologické, obdobně jako formy nákupu prostřednictvím domácího počítače. Nicméně v samotných USA se o tuto práci doma pokouší 11 miliónů pracovníků a ve Velké Británii 1,7 miliónu.

10. Místní společenství

Naznačené procesy však nakonec nepochybně ovlivní všechny stránky společenského života zemí, které se těmto procesům otevřely, včetně života individuálního a soukromého. Promění se dosavadní společenská makrostruktura, profesní skladba společnosti, společenská organizace i mikrostruktura. Na místo nynější masové společnosti, díky možnosti simultánní komunikace miliónů lidí v interakční komunikační síti (many-to-many communication),

nastoupí společnost individualizovaná, vysoce pohyblivá [Hald 1983], dynamická, „konfigura-
tivní“, představující jakési víření skupin a individuí [Nasbitt 1984].

V megalopolitní společnosti informatizovaných zemí dojde nepochybně k rehabilitaci
malých sídel, lokálních společenství místo obřích metropolí. Tento proces již započal. Tím
místo dnešního všeobecného centralismu, etatismu a očekávání pomoci od centra a státních
institucí vzroste naopak role místních samospráv a svépomocí.

11. Přímá demokracie

Jeden z nestorů světové politologie, R. D. Laswell, dávno před dnešním zájmem o problemati-
ku informatizované společnosti, napsal, že sdílená data znamenají sdílenou moc [Laswell
1965]. Je téměř nesporné, že společnost miliónových simultánních informačních komunikací
založí novou formu vládnutí a tvorby jednotné vůle obecné a státní. Struktura vlád může
zůstat nedotčena, ale procesy vládnutí se změní výrazně. Jednotlivci a skupiny v informatizo-
vaných otevřených společenských systémech vyvinou sociální konsensus prostřednictvím
decentralizované sítě vztahů, která bude spíše multidimensionálním simultánním procesem
než ontologickou entitou dosavadní společenské pyramidy [Nasbitt 1984].

Politické strany bojující o moc, vsunující se se svými oligarchickými vnitřními principy mezi
jednotlivce a stát, se stanou zbytečnými ve společnosti s možností reálně bezprostřední (tj.
počítačově prostředkované) participace a kontroly vykonávané jednotlivci.

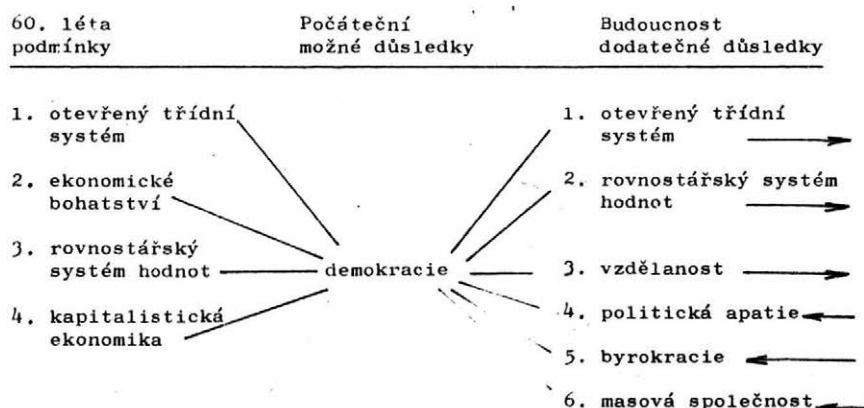
Politická demokracie se v moderní informatizované společnosti přiblíží přímé demokracii
praktikované kdysi v malých městských republikách [Nasbitt 1984]. Sociální konsensus, vůle
obecná a státní, a vláda bude tvořena a realizována bez politických stran, jak o tom snili
nejvýznamnější demokraté 19. a 20. století, sociální synergii zahrnující i vůli menšin.

12. Předpoklady a důsledky politické demokracie

Počátkem 60. let S. M. Lipset [Lipset 1964] uvedl následující schéma podmínek politické
demokracie a možných důsledků jejího fungování.

Některé důsledky fungování demokracie působí proti ní. V uvedeném schématu to jsou:
politická apatie, byrokracie a masová společnost. Není to rovnostářský systém hodnot,
protože v ekonomicky bohaté společnosti má jiný obsah než u nás, jde spíše o rovnost
příležitostí a tolerance k rozdílu.

Schéma 1

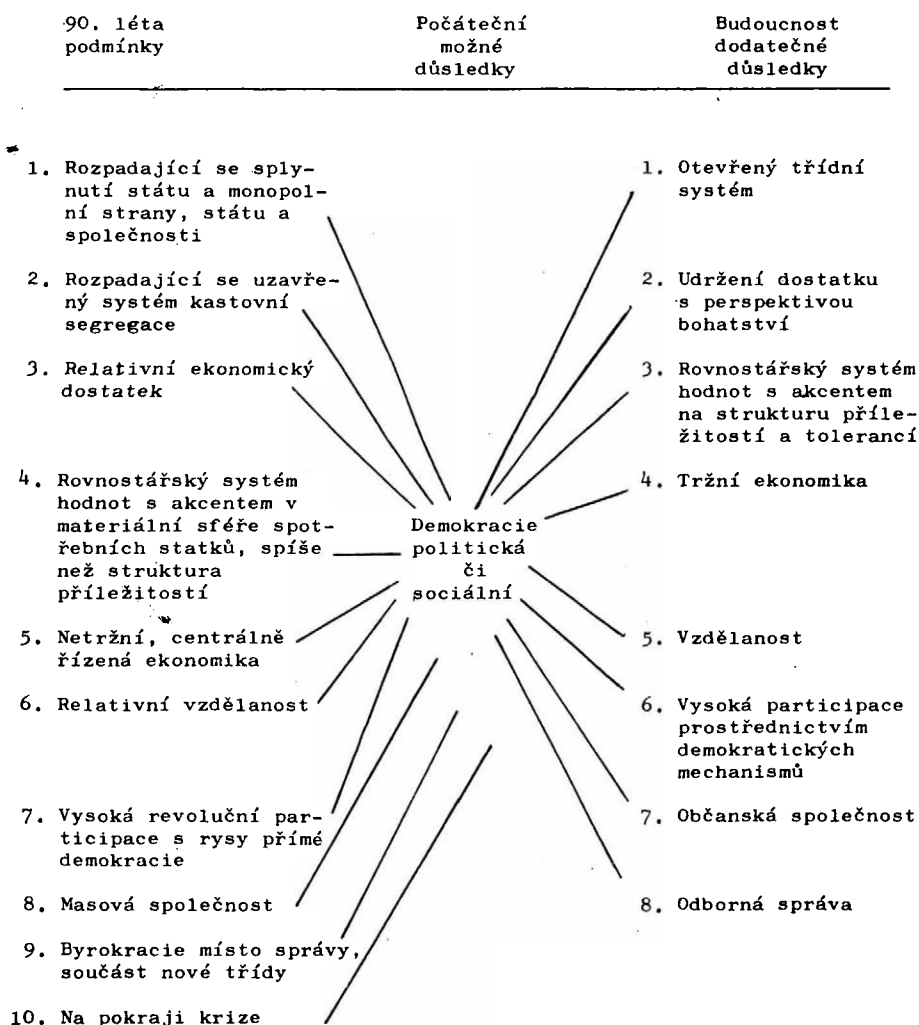

Na počátku 90. let můžeme Lipsetovy „podmínky“ opravit podle výsledků, k nimž vyspělé země na prahu informatizované společnosti dospěly.

1. otevřený třídní systém s vysokou vnitřní i vnější mobilitou;
2. ekonomické bohatství na bázi automatizované výroby;
3. nerozpornost rovnosti všech se svobodou všech;
4. vysoká participace a komunikativnost na bázi probíhající informační a komunikační revoluce;
5. počínající zánik masové společnosti a rozvoj lokálních společností, malých skupin a jednotlivců, pokles role státu;
6. počínající zánik tradiční byrokracie v samosprávě a veřejné správě, které pomocí komunikačních informačních technologií posouvá zastupitelskou demokracii směrem k přímé demokracii;
7. ekologické problémy a civilizační nemoci.

Kdybychom podobné schéma chtěli uvést pro československou společnost 90. let, museli bychom je modifikovat asi následovně:

Schéma 2

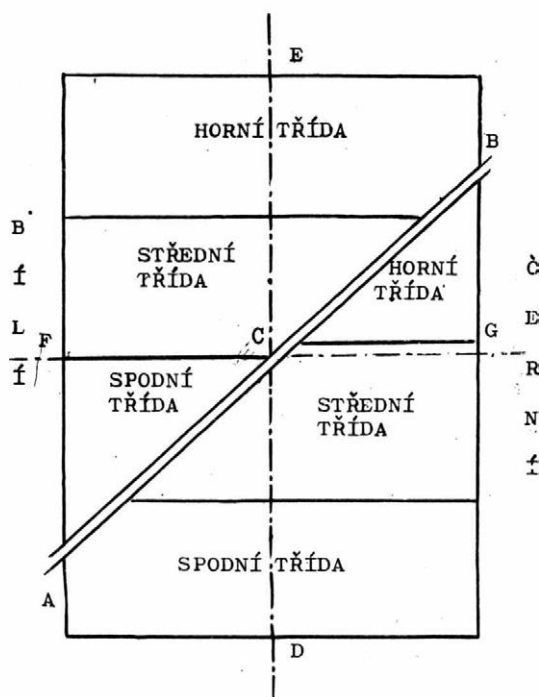
13. Kastovní charakteristika sociální struktury

Určujícím rezervoárem a generátorem aktuálních sociálních souvislostí přechodu k pluralitní demokracii je především charakter sociální struktury jako potenciál potřeb a zájmů, které po své artikulaci a manifestaci v aréně politického systému budou určovat charakter naší demokracie.

Sociální strukturu pravého totalitarismu druhého dvacetiletí, Husákovu éru, jsme charakterizovali jako kastovní. Nemíníme tím klasický kastovní systém Indie, nýbrž pojetí sociální stratifikace, které pro americkou otevřenou sociální strukturu v roce 1936 formuloval ve svých, dnes klasických, stratifikačních studiích W. L. Warner: „Společenský systém USA, často vydávaný za příklad otevřené společnosti, je z hlediska rasového společenství kastovní [Warner 1952].

Podle této koncepce může být rozvrstvení společnosti protnuto horizontálou, diagonálou či vertikálou segregující populaci podle některého hlediska, v citovaném případě na černé a bílé (viz schéma).

SCHEMA

„Diagonála kastovní linie je skloněna“, píše Warner. „V době občanské války byla přibližně v horizontální pozici (f–g). Všichni černí si byli v té době rovni třídou. Ale během let, účinkem vzdělání, hospodářského podnikání, třídní a rovnostářské ideologie, která se rozšířila ve společnosti, se vyvinul třídní systém černých, který kastovní linii tlačí víc a víc k paralelismu. Toho bude dosaženo, až linie AB, pohybující se v C, dosáhne pozice d, e. Pak budou třídy

obou skupin ekvivalentní.“ (Pozn.: americká třída, class, je naší vrstvou, nikoli třídou marxismu. Schéma ukazuje oba třídní systémy vuci sobě posunuté.)

V těžce společnosti se mohou tvořit různé segregáční linie, které mohou jinak otevřené systémy, v závislosti na dynamickém vývoji společnosti, uzavírat. Nejčastěji to bývá rozdíl v postavení sociálních skupin, např. muži, ženy, různé marginální skupiny apod.

14. Segregace a gheta

V důsledku politických čítek 70. let a uplatňovaných kádrových hledisek obsazování společenských pozic lze předpokládat krystalizaci poměrně výrazné segregáční linie definované politickými hledisky, stranickou nomenklaturou a zřejmě i pouhým členstvím v KSČ. Poloha segregáční linie byla pravděpodobně po celé dvacetiletí v poloze horizontální (f–g).

V současné době by se měla začít otáčet kolem bodu C. Nejsme však přílišnými optimisty, pokud jde o možnost jejího otočení do vertikální polohy a vyrovnání dosud vzájemně posunutých vrstev skupin preferovaných a skupin diskriminovaných, pokud jde o dimenze životní úrovně, příjmu a některé další. V těchto dimenzích totiž intervenuje řada těžko odstranitelných důsledků minulého zařazení, minulé diskriminace, např. atributů kvalifikačních, hodnostních apod., většinou již nenapravitelných, které však budou svým askriptivně systemizačním působením bránit otáčení segregáční linie, budou nadále uzavírat stratifikační systém a prolongovat diskriminaci diskriminovaných ještě v důchodu, po odchodu z aktivního života.

Elita a kontraelita československé společnosti, donedávna každá obležená ve svém ghetu, se z hlediska výkonu společenských rolí, které zastávala, vyznačovala právě opačnými vlastnostmi a předpoklady, než kterými měla disponovat. Vlastnostmi a předpoklady elity disponovala disidentská kontraelita v rolích topičů a umývačů a naopak. Analýza vlastností a působení oficiální společenské elity, zejména elity moci, by zřejmě byla analýzou vyhasínání základních funkcionálních systémových imperativů (dosahování cílů, adaptability, udržování a rozvíjení vzorců a integrace) československé společnosti, jejího úpadku.

Hypotézu o kastovním uzavírání různých sociálních uskupení a zvyšování sociální distance v jinak nivelizované společnosti zřejmě podporují i šetření sociální struktury, která byla v uplynulých letech uskutečněna [Matějovský 1989]. Informují o růstu autoreprodukčních tendencí různých sociálních uskupení a skupin, o stagnaci převážné části životních drah obyvatelstva při trpném přijetí této vyhlídky, o trvalém poklesu migrací a sociální mobility. Je to obraz společnosti nivelizované a umrtvené totalitárním tlakem.

V sociálním rozvrstvení československé společnosti zřejmě existuje více systémů segregace. Budou pravděpodobně tvořit ohniska příštích politických tlaků, která ovlivní podobu formující se demokracie.

15. K otevřené společnosti

Připravované legislativní úpravy, zejména zákony o soukromém podnikání, živnostenský, proti monopolům, o politických stranách, shromažďovací, spolkový, volební, případně další úpravy, budou postupně uvolňovat průduchy, jimiž bude probíhat diferenciacie společnosti směrem k pluralitě potřeb a zájmů i jejich zobrazení v politické aréně. V pohybu sociální struktury, který tyto úpravy vyvolá, se uplatní všechny druhy sociální mobility jako nikdy předtím. Společnost, její struktura, se pravděpodobně dostanou do pohybu, který si nezádá s předpovídaným „vířením“ konfigurativní informatizované společnosti. Je třeba se obávat, že právě informace o těchto procesech a jejich analýza, budou v podobě zpětné vazby jejich řízení a ovlivňování největší slabinou.

Tržní chování podniků, institucí i jednotlivců promění dosavadní strukturu pracovní profesionální a zaměstnaneckou. Již dosavadní omezené snahy zavádět automatizaci (nikoli ještě informatizaci) v průmyslu a jinde, ukazovaly nutnost základních proměn kvalifikační struktury, řídicích systémů ve směru k plochým a pružným organizačním soustavám, k celkovým systémovým změnám v podnicích. Tendence proměn zaměstnanecké struktury ukazují, že pro moderní podniky bude výhodné ponechat si pouze kvalifikované úzké jádro podnikového kolektivu stálých zaměstnanců a podle nároku trhu a výrobního programu najímat proměnlivý kádr zaměstnanců v termínovém pracovním poměru na jednotlivé práce. Tyto změny vyvolávají proměny nároků na infrastruktury, na cestování, životní styl a vyvolají celý řetěz dalších změn. Tržní chování podniků nepochybně vyvolá potřebu obhajoby a prosazování zaměstnaneckých zájmů i zájmů zaměstnavatele. Pokud by se řešení střetání těchto zájmů nemělo přenášet mimo stěny závodů, bude muset vzniknout nějaký korelát dřívější průmyslové demokracie, kdy v podnicích existovala různá zájmová uskupení, jejichž náplň na jedné straně v podstatě reprezentovalo odborové hnutí a na druhé straně podnikatelské svazy a organizace. Sama podniková demokracie spočívala v prosazování, organizování a působení organizací různých zájmových skupin a útvarů umožňujících artikulaci a manifestaci zájmů, prostředkujících vzájemné kontakty a v působení různých smírčích institucí a v institucionalizaci souhlasu pracujících při jejich spolurozhodování sporů.

Základem působení sociálních procesů začne být výkon a výkonová hlediska získávání statusu a prestiže, namísto askriptivních mechanismů přidělování statusu a prestiže. Vicerozměrovým společenským pohybem vzniknou a v sociální struktuře postupně dorostou různé vrstvy a uskupení, které vyplní mezery a někde přímo vakuum mezi tzv. hlavními společenskými třídami, vyvolané působením totalitárního hoblíku.

Centrální roli a působení státu, jeho centralizaci, vystřídá svéprávné působení více center, zejména na regionálních a místních úrovních disponujících také reálnou ekonomickou mocí jednotlivých lokalit, závislost na státních přidělech a pomoci nahradí tvorba prostředků na místě, svépomoc, tržní vztahy a nezávislost lokalit, založená na místním podnikání, službách, zdrojích a samosprávě, na nichž může spočívat rozrušená mnohost a bohatost společenského života.

Není možné vypočítávat očekávané změny, protože jde o regeneraci všech funkčních sociálních procesů a struktur, dosud uměle deformovaných, komprimovaných a vykořeňovaných. Mezi ně patří i obnovená role samotné sociologie, která musí začít probíhající změny sledovat, analyzovat, zobecňovat a optimalizovat jako svůj nezastupitelný příspěvek společenské obnovy.

16. Masová a pluralitní společnost

Zdá se, že u nás v jisté obměně vyvstává problematika, která byla v západních zemích aktuální koncem 50. a počátkem 60. let v době kulminace masové společnosti. Přední sociologové a politologové tehdy s postupem masové společnosti spojovali nástup různých antidemokratických tendencí a nástup plurality prvků ve společnosti. Masová společnost přináší oslabení primárních a místních sdružení a skupin. Neosobní byrokratické vztahy velkých organizací nahradily neformální systémy loajálnosti v malých skupinách a lokálních komunitách. Rovnostářské podmínky a ideologie oslabily systémy politické a společenské autority a kontroly charakteristické pro stratifikované společnosti. Technologické a technické novoty umožnily vyšší stupně standardizace výrobků i myšlenek. Prodloužený organizační řetěz umožňuje oligarchické řízení i místních skupin, které se stávají méně samostatnými a méně odolnými vůči ovládnutí centra. Hroutí se bezprostřední vztahy a diferenciacce, takže se

obyvatelstvo homogenizuje, snižuje se jeho sebeidentifikace a zeslabuje se příslušnost k diferencovaným skupinám. V masových společnostech ztrácejí svůj tradiční význam základní sociální kategorie jako rodina, třída, společenství, spolehlivost, etnická identita apod. [Gusfield 1962].

Demokratický politický systém a pluralitní společnost se zdály být ohroženy nastupujícími totalitárními tendencemi. S odstupem lze říci, že pravdu měli spíše ti, kteří poukazovali na to, že základem uvedených obav o demokracii je jednak idealizace politického pluralismu, spočívající v nedocenění role politických konfliktů pro konsensus pluralitní společnosti, vedoucí ke kompromisům, jednak podcenění některých prvků samotné masové společnosti zejména masové komunikace, byrokratických institucí a rovnostářství (ve smyslu rovnosti příležitostí), které posilují pluralistické tendence v sociální struktuře a demokracii. (V případě byrokracie její tradiční setrvačnost instrumentovaná ovšem právě dlouhodobými demokratickými tradicemi často fungovala ve prospěch demokracie.) Současný vývoj těchto zemí k informatizované společnosti dává jejich důvěře v demokratické tradice za pravdu.

Pro formulaci strategie přechodu naší společnosti k pluralitní společnosti by bylo účelné určit její místo nejen na kontinuu mezi totalitarismem a demokracií, nýbrž také její místo z hlediska charakteristik masové společnosti její totalitní realizace, které se tolik obávali politologové přelomu 50. let. Je u nás za optimálních předpokladů možné realizovat přechod k informatizované společnosti obdobně jako ve vyspělých zemích, které při tom počítají s časovým horizontem dvacátých až čtyřicátých let 21. století? Nebo byl tento totalitarismus pouhým importem a vlastní etapa masové společnosti i s jejími totalitními tendencemi nás teprve čeká?

K odpovědi na položenou otázku by nás mohla přiblížit taková analýza sociální struktury, potřeb a zájmů a monitorování jejich vývoje, která by ukázala buď jejich kontinuitnost, prolínání v sociálních skupinách, ukazující ke spojitému charakteru sociální diferenciace, umožňující demokratickou politickou hru, nebo naopak by ukazovala k diskontinuitní kumulaci charakteristik naznačující problémy na cestě k demokracii a pluralitní společnosti. Je pravděpodobné, že by pak bylo možné problémy prognózovat a formulovat variantní trajektorie dosahování pluralitní a demokratické společnosti.

17. Pluralismus, možný zdroj politického antidemokratismu

V pluralistickém pojetí občana je každý jednotlivec včleněn do politiky prostřednictvím své příslušnosti k některému úseku společnosti jako dělník nebo manažer, měšťan či venkovan, seveřan či jižan, přistěhovalec nebo rodák, bílý nebo černý. Politické jednotky společnosti jsou organizovanými skupinami založenými na společných pocitech a zájmech jednotlivců podle jejich příslušnosti k určitým specifickým primárním sdružením, která zauímají společenské politické pozice a vykonávají specifické funkce jako součásti větších institucí. Pluralistická politika nutí každou skupinu ke kompromisům při prosazování zájmů. Demokratická pravidla vedení konfliktů předpokládají smířlivost, jednání, ústupky, nenásilí. Každá skupina musí být ochotna přijmout částečné nebo úplné realizování cílů protivníků.

Existují však přinejmenším čtyři situace, v nichž pluralitní společnost nejen nezabrání antidemokratickému chování, nýbrž je sama vyvolává:

1. Situace vyobcovaných skupin. Některé skupiny bývají na základě demokratických mechanismů vyloučeny z politické arény a zůstávají mimo hru a vliv a moc, nebo se do ní snaží vrátit násilím.

2. Odstavené poražené skupiny (doomed classes, Fr. Neumann), bez reálné naděje na návrat a přežití. Porážka vysoce ceněných hodnot některých skupin vede často k politickému radikalismu pravému či levému.

3. Veřejné mínění a nerovnováha soupeřících zájmů: demokratické teorie rovnováhy soupeřících zájmů často ignorovaly roli neutrálních elementů mimo probíhající soupeření, které v určitém momentu mohou uplatnit svou moc a spor rozhodnout. Při soupeření zájmových skupin je proto důležité, zda veřejnost je přátelská či nepřátelská vládě nebo některým skupinám.

4. Opakované politické či hospodářské krize: protože pluralismus je svou podstatou orientován na kompromisy, není obvykle schopen řešit perspektivní problémy budoucnosti. Koncepčnost se týká zejména zahraniční politiky. Často vzniká rozpor mezi dlouhodobou koncepcí politiků a krátkodobými cíli politických skupin, které neoperují na vrcholové úrovni státní politiky, ale podstatným způsobem vůli obecnou a státní vytvářejí [Gusfield 1962].

Mezi hospodářským blahobytem a existencí demokratického politického systému je přímá závislost. Extrémní politika vyvolávaná uvedenými situacemi neuznává demokratické principy jako slabošské a usiluje zejména o to, aby politický proces uzavřela silám opozičním, odlišným, nebo všem ostatním. Poznání, racionalitu nahrazuje city, posláním, ideologií a prosazuje vlastní zájem za jakoukoli cenu. V naší situaci vznikajícího pluralismu jsou reálné všechny uvedené situace. Nejméně, nebo nejpozději, snad situace třetí, která naopak zatím působí jako většinový svorník situace relativní jednoty populace v odporu vůči totalitarismu.

Literatura

- Arendt, H., Fromm, E., Mannheim, K. a další
Brokl, L.: *Materiály Mezioborového výzkumného týmu pro reformu politického systému při Ústavu státu a práva ČSAV*, 1967
Cesareo, Critica marxista, 1985/6, *Technická inovace a sociální změna*
Cornish, E.: *World Future Society*, Behtesda 1983
Deutsch, K. W.: *Nervy vlády*, Svoboda 1969
Forester, T.: *The myth of the Electronic Cottage*, Futures, June 1988
Gusfield, J. R.: *Mass Society and Extremists Politics*, American Sociological Review, roč. 27, 1962, č. 1
Hald, A. P.: *Toward the Information-Rich Society*, in Cornish, o. c.
Hamrin, R. D.: *The Information Economy*, in Cornish ed., o. c.
Innis, Networking N. Mc: *Away to manage our changing world? The Futurists* 1984/6
Havel, V.: *Příběh a totalita*, Svědectví 1987, č. 81, P. Tigrid, Paříž
Hilz, S. R.; Turoff, M.: *The Networking Nation*, Wesley Publ. Co, 1978
Illies, F.: *The Electronic Cottage: Myth or near Myth?* Future 1988/9
Laswell, H. D.: *Policy Problem of a Data-Rich Civilization*, N. York, 1965
Lipset, S. M.: *Political man* Mercury, London, 1964
Machonin, P. a kol.: *Československá společnost* 1967, Epocha 1969
Matějovský, A.: *Vývoj sociálně třídní struktury a rozvoj socialistické demokracie v Československu*, expertní podklad na základě prací odboru marxisticko-leninské sociologie ÚFS ČSAV, 1989
Mlynář, Z.: *Krize v sovětských systémech 1953–1981*, Index, Společnost pro československou literaturu v zahraničí, Köln 1983, s. 13–18
Nasbitt, J.: *Mega Trends, The New Direction Transforming Our lives*, Warnex Books, inc. N. York 1984
Talmon, J. L.: *The Origins of Totalitarian Democracy*, Praeger, New York, 1965
Toffler, A.: *Die Zukunfts Chance*, 1983
Warner, W. C.: *Structure of American Life* Edinburg, 1952
Zeman, R.: Termín „obložená společnost“ viz R. Zeman, Lidové noviny, ročník 2, 1989/9, Samizdat